

Historia Slavorum Occidentis
2022, R. 12, nr 4 (35)
ISSN 2084-1213
DOI: 10.15804/hso220407

DOROTA ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK
ORCID: 0000-0002-4075-3002

Zabawki dziecięce polskich producentów na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 r. (w świetle doniesień prasowych i materiałów informacyjnych)

Słowa kluczowe: przemysł zabawkarski; zabawki dziecięce; wystawa; Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu; raporty prasowe

Keywords: toy industry; children's toys; exhibition; Polish National Exhibition in Poznań; press reports

Abstract: The Polish National Exhibition (PWK) in Poznań was organized in 1929 on the tenth anniversary of Poland regaining independence with the intention to show the achievements of the Polish state in all areas and industries. It attracted 1,427 exhibitors, including representatives of the toy industry. However, it was stressed that the PWK showed the achievements of the Polish toy industry and the possibilities of this branch of Polish industry.

Wprowadzenie

W 1929 r. w Poznaniu odbyła się historyczna Powszechna Wystawa Krajowa, na której prezentowano dorobek polskiego przemysłu. Informacje o wystawie pojawiały się na łamach prasy zarówno jako artykuły, jak i reklamy poszczególnych firm,

ponadto ukazywały się różnorodne materiały informacyjne dotyczące wystawców, organizacji wystawy, jej przebiegu itp. Wśród wystawców znaleźli się również przedstawiciele branży zabawkarskiej. Niniejsze rozważania mają na celu ukazanie ekspozycji zabawkarskiej i przedstawienie firm, które wystawiały na niej swoje wyroby.

Polski przemysł zabawkarski w okresie międzywojennym rozwijał się intensywnie. Po czasach zaborów pozostało kilka „niewielkich wówczas fabryk, przeważnie zabawek drewnianych i metalowych” oraz „znaczna liczba prymitywnie urządzonych, drobnych warsztatów częściowo prywatnych i nieorganizowanych, w części natomiast kierowanych przez subwencjonowane instytucje i zrzeszenia”¹. Jak podkreślano „przedwojenny nasz przemysł zabawkarski daleki był jeszcze od tego, by zdolnością swoją produkcyjną zdołał nasycić zapotrzebowanie rynku krajowego”². Odzyskanie niepodległości przyniosło konieczność zmian również w zakresie funkcjonowania przemysłu zabawkarskiego i zadanie to „gałąź ta wytwórcza wypełniła”. Po „staniu prymitywności” nie było już śladu, zabawkarstwo wyrosło na „poważną, zupełnie samowystarczającą dziedzinę, która w licznie zróżnicowanych działach, nie tylko opanować zdołała produkcję, lecz dostarcza wyroby, które pod każdym względem wypełniają zadanie wymogów nowoczesnych” – pisano w 1929 r. na łamach „Kupca”³.

Przodującymi ośrodkami, jeszcze w czasach zaborów, były Częstochowa, zwana „polską Norymbergą”, Kalisz oraz Warszawa⁴. W pierwszym mieście funkcjonowały zakłady produkujące różne zabawki, Kalisz wraz z pobliskim Opatówkiem wyspecjalizował się w lalkach, chociaż i tam wytwarzano innego rodzaju zabawki, w Warszawie funkcjonowało wielu drobniejszych wytwórców różnego asortymentu zabawek. Sprzyjała rozwojowi tej gałęzi produkcji wojna celna z Niemcami, która wprowadziła wysokie cła na niemieckie zabawki, zmniejszając tym samym konkurencję groźnego sąsiada „nastawionego na zbyt masowy”. Zabawki niemieckie produkowane od dawna były, co dostrzegali polscy producenci, poważnym zagrożeniem dla ich produkcji i zbytu. Podwyżka ceł „sprowadziła i dla zabawkarstwa naszego pomyślniejsze

¹ *Z przemysłu zabawkarskiego w Polsce*, Kupiec 46 (1929), s. 1113.

² Tamże.

³ Tamże, s. 1114.

⁴ O początkach fabrykacji zabawek na ziemiach polskich por. D. Żołędź-Strzelczyk, I. Gomułka, K. Kabacińska-Łuczak, M. Nawrot-Borowska, *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku*, Wrocław 2016, s. 142–158.

warunki ochrony, pod której osłoną przemysł polski mógłby rozwinąć działalność odpowiadającą potrzebom rynku wewnętrznego”⁵.

Dla polskich producentów zabawek sprawa ceł była bardzo ważna i uwagi z nią związane często pojawiały się na łamach branżowych czasopism. Ograniczenie przywozu zabawek z zagranicy powodowało widoczny rozwój polskiego zabawkarstwa. „Szereg fabryk [...] przez dokonaną w międzyczasie reorganizację wewnętrznych urządzeń technicznych i produkcji, przeprowadziło ulepszenia w już fabrykowanych uprzednio wyrobach i poczęło wytwarzać nowe artykuły”⁶.

Zabawki na wystawach

Zabawki, podobnie jak inne wytwory przemysłu i rolnictwa, prezentowano na wystawach, począwszy od poprzedniego stulecia. Udział w wystawach pozwalał producentom zabawek pokazać i zareklamować produkcję własną, co podkreślała ówczesna prasa, dawał możliwość orientacji w asortymencie innych wytwórni, a handlowcom pokazywał potencjał polskich wytwórców.

Zabawki wytwarzane w szerokim asortymencie zarówno w powstających na ziemiach polskich fabrykach, jak i w warsztatach czy szkołach zabawkarskich ekspozycjonowano m.in. na słynnej Wystawie Przemysłu i Rolnictwa w Częstochowie w roku 1909. Producenci zabawek wystawiali swoje wyroby w ramach grupy VII B. Galanteria. Byli to m.in. Seweryn Landau, Maciej Ciuszyński, Wacław Kietliński z Warszawy, S. Hamburger i K. Hocherman⁷.

Organizowano również branżowe wystawy zabawek, dość wspomnieć najsłynniejszą taką wystawę odbywającą się w 1902 r. na Dynasach w Warszawie⁸. Wystawa Gier i Zabawek trwała miesiąc i pokazała, że „dorobek nasz własny na tem polu [produkcji zabawek – D.Ż.S.] jest wcale pokaźny, a zwłaszcza w dziale wyrobu lalek stoimy tak, że doprawdy wytwórczością obcą posługiwać się nie mamy potrzeby”⁹. Mimo że „w wystawie wzięło [...] udział tylko kilka firm” to jednak pokazała ona potencjał polskich producentów. Szczególnie dotyczyło to lalek wystawianych przez

⁵ *Przemysł zabawkarski na P.W.K.*, Kupiec 19 (1929), s. 434.

⁶ Tamże.

⁷ <http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-wystawcow&gr=7b> [dostęp: 30.10.2021].

⁸ Por. A. Wojewoda, *Piłka czy gramofon? – zabawka edukacyjna na wystawie gier i zabawek na Dynasach w Warszawie w 1902 roku w świetle ówczesnej prasy*, Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce 13 (2018), nr 3, s. 41–49.

⁹ *Z tygodnia na tydzień. Wystawy*, Tygodnik Ilustrowany 39 (1902), s. 776.

wiodących wytwórców tego rodzaju zabawek: Jakuba Fingerhuta z Kalisza, Abrahama Pinczewskiego z Opatówka oraz Kazimierza Kessela z Warszawy.

Tradycje wystawiennicze Poznania

Poznań jako miasto targowe miał „bogate doświadczenie i tradycje” sięgające połowy wieku XIX¹⁰. W roku 1850 w pałacu Tytusa Działyńskiego zorganizowana została wystawa rzemiosła i płodów rolnych, a w 1864 r. odbyła się regionalna wystawa sprzętu rolniczego. Kilka lat później, w roku 1872, w wyniku działań niemieckiego związku rolniczego zorganizowano Prowincjonalną Wystawę Przemysłowo-Leśniczo-Rolniczą. Istotne znaczenie miała Druga Poznańska Prowincjonalna Wystawa Przemysłu z 1895 r. Była to impreza polsko-niemiecka, w której uczestniczyło 630 wystawców. Kolejne ważne spotkania tego typu to ogólnoniemiecka XIV Wystawa Niemieckiego Wędrownego Towarzystwa Rolniczego z 1900 r., Wschodnioniemiecka Wystawa Przemysłu, Rzemiosła i Rolnictwa, która odbyła się w 1911 r.

Po odzyskaniu niepodległości podjęto w Poznaniu organizowanie targów¹¹, była to zasługa Edwarda Mazurkiewicza, który od 1919 r. stał na czele Związku Towarzystw Kupieckich i przekonał do takiej inicjatywy ówczesnego prezydenta miasta Jarogniewa Drwęskiego. Pierwszy Targ Poznański odbył się w 1921 r., kolejne w następnych latach. Ponadto w Poznaniu odbywały się wystawy okolicznościowe (Wystawa Rolniczo-Przemysłowa w 1923 r., Wystawa Związku Miast Polskich w 1925 r., Jubileuszowa Wystawa Ogrodnicza i inne). Targ Poznański od 1928 r. nosił nazwę Międzynarodowe Targi Poznańskie, dyrektorem był do 1939 r. Mieczysław Krzyżankiewicz.

W największej w Polsce międzywojennej wystawie – Powszechnej Wystawie Krajowej (PWK), która odbywała się w Poznaniu od 16 V do 30 IX 1929 r. – wzięło udział 1427 wystawców. Wystawa ta zorganizowana została w dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości i miała pokazać dorobek państwa polskiego we wszystkich dziedzinach i gałęziach gospodarki. Miała też duże znaczenie gospodarcze, propagandowe, polityczne, społeczne i edukacyjne¹². Przewodniczącym Zarządu i Naczelnym Dyrekto-

¹⁰ J. Bielawska-Pałczyńska, H. Hałas-Rakowska, *Powszechna Wystawa Krajowa 1929. Architektura i urbanistyka*, Poznań 2019, s. 16–23; T. Dohnalowa, *Wystawy gospodarcze w Poznaniu w XIX i na początku XX wieku*, Kronika Miasta Poznania 2 (1996), s. 62–77.

¹¹ P. Matusik, *Od „Wystawy wzorów” do MTP. Targi Poznańskie w II Rzeczypospolitej*, Kronika Miasta Poznania 2 (1996), s. 78–95.

¹² M. Heruday-Kielczewska, *Powszechna Wystawa Krajowa w 1929 r. w źródłach historycznych*, Poznań 2021, s. 22.

rem został Stanisław Wachowiak. Prace rozpoczęto w 1927 r. Przeprowadzono szereg remontów i modernizacji, ale przede wszystkim powstało wiele nowych inwestycji, zarówno na terenach targowych, jak i poza nimi. Wystawę podzielono na pięć części. Teren A prezentował najważniejsze gałęzie polskiego przemysłu i zajmował wcześniejsze tereny targowe między Bukowską i Głogowską, teren B obejmował wystawę ministerialną, ale także sztukę, naukę, kulturę, przemysł samochodowy i lotniczy. Teren C był miejscem odpoczynku i stanowił przejście do pozostałych terenów. Najmniejszy teren D ukazywał osiągnięcia Izb Przemysłowo-Handlowych, Polskiego Czerwonego Krzyża i drobnych wystawców. Z terenu D można było przejść do E, gdzie eksponowano wyroby budownicze, dekoracyjne, galanteryjne, zabawkarskie¹³.

Podstawa źródłowa

Zarówno przed PWK, jak i w czasie trwania wystawy, a także po jej zakończeniu na łamach prasy ukazywało się wiele materiałów związanych z tym jakże ważnym wydarzeniem. Były to artykuły omawiające okoliczności towarzyszące organizowaniu wystawy, apele o udział w niej, relacje z przebiegu uroczystości otwarcia i zamknięcia targów itp. W trakcie wystawy relacjonowano jej przebieg, przedstawiano wystawców w poszczególnych grupach. Na łamach pism zamieszczano reklamy firm obecnych na poznańskiej wystawie. Najwięcej tego rodzaju informacji pojawiało się rzecz jasna na łamach pism wielkopolskich. Tutaj należy przede wszystkim wymienić ukazujące się w Poznaniu czasopismo handlowo-ekonomiczne „Kupiec”, na którego łamach problematyka związana z PWK gościła niezmiernie często. Artykuły poświęcone PWK ukazywały się ponadto na łamach „Kuriera Poznańskiego”, „Dziennika Poznańskiego”, „Gońca Wielkopolskiego” i in. Ale nie tylko pisma regionalne interesowała wystawa z 1929 r. Pisano o niej na łamach ogólnopolskich pism, branżowych jak „Gazeta Handlowa” czy kulturalno-społecznych jak np. „Tygodnik Ilustrowany”. Wystawa miała własne pismo „Echo Powszechnej Wystawy Krajowej”, które ukazywało się w latach 1927–1929.

Innym źródłem wiadomości o PWK są materiały informacyjne wydawane w związku z wystawą. Są to przede wszystkim katalogi prezentujące wystawców¹⁴. W 1930 r. ukazało się pięciotomowe dzieło zbiorowe przygotowane pod kierunkiem

¹³ Tamże, s. 29–33.

¹⁴ M.in. *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań. Katalog Główny, obejmuje przemysł, samorządy, wychowanie fizyczne i instytucje kulturalno-oświatowe*, Poznań 1929; *Dlaczego i jak należy zwiedzić Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu*, Poznań 1929 i inne.

Stanisława Wachowiaka, prezesa Zarządu PWK, poświęcone rozmaitym zagadnieniom związanym z tym wydarzeniem¹⁵.

Przemysł zabawkarski na PWK – uwagi ogólne i sprawy organizacyjne

Przemysł zabawkarski występował jako grupa XXVIB w ramach grupy XXVI „Przemysł galanteryjny” i eksponował swoje wyroby na terenie E w pawilonie 58, w którym „liczny szereg wystawców przedstawia najrozmaitsze gry i zabawy dla dorosłych i dla dzieci”¹⁶. W sumie wystawiono produkty „22 najpoważniejszych fabryk tak z centrum tej dziedziny – Częstochowy – jak województw b. Kongresówki, Małopolski, Śląska, Poznańskiego i Pomorza”¹⁷.

Powierzchnia targowa podzielona była na części – tereny A, B, C, D i E. Ostatni teren E, największy obszar wystawowy (o powierzchni 343 tys. m²) znajdował się w niezabudowanej pierwotnie części Łazarza¹⁸. Przemysł zabawkarski prezentował swe wyroby w jednym z budynków XIII Miejskiej Szkoły dla Dziewcząt przy ulicy Jarochowskiego¹⁹. Współcześnie mieści się tam Szkoła Podstawowa nr 33. Powierzchnia wystawowa branży zabawkarskiej wynosiła 204 m², „stoiska, rozmieszczone po kilka w każdej sali, udekorowane były przede wszystkim eksponatami, które swą oryginalnością i pomysłowością interesowały żywo szerokie rzesze zwiedzających”²⁰. Stoiska były rozmieszczone na dwóch kondygnacjach budynku szkolnego²¹.

Organizacją wystawy zabawek zajął się Zarząd Grupy Zabawkarskiej, co nie było takie proste i wymagało długich zabiegów, zważywszy na to, iż „przemysł ten nie posiadał zawodowej organizacji, co utrudniało akcję werbunkową oraz uzgodnienie

¹⁵ *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929*, dzieło zbiorowe pod kierunkiem S. Wachowiaka, Poznań 1930, t. 1–5.

¹⁶ *Dlaczego i jak należy zwiedzić Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu*, Poznań 1929, s. 54.

¹⁷ *Przemysł zabawkarski na P.W.K.*, *Kupiec* 19 (1929), s. 435.

¹⁸ Łazarz – część Poznania, nazwa pochodzi od zlokalizowanego na tym terenie istniejącego od XVI w. szpitala św. Łazarza.

¹⁹ J. Bielawska-Pałczyńska, H. Hałas-Rakowska, *Powszechna Wystawa Krajowa*, s. 52 i 122.

²⁰ S. Samulski przy współpracy dra E. Piechockiego i B. Rzepeckiego, *Dział Przemysłowy na P.W.K.*, [w:] *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu*, t. 4, s. 200.

²¹ Liczba wystawców podana na łamach „Kupca” (por. przypis 7) różni się od tej podanej w wyżej przywołanym dziele. W zamieszczonych w nim informacjach i na zarysach planów poszczególnych poziomów budynku wystawowego w dwóch miejscach podano zapis „patrz dodatek”. W tymże dodatku nie ma informacji o kolejnych wystawcach. Faktycznie wystawców było 21. Spisy, wyliczając stoiska poszczególnych wystawców, uwzględniają także stoisko wspólne (nr 1).

klasyfikacji i utworzenie Zarządu Grupy”²². Na czele stał poznaniak inż. Bolesław Stan, właściciel wytwórni zabawek „Precyzja”. Ponadto w jego skład wchodził: Seweryn Landau z Częstochowy, Adam Szrajter z Kalisza i Zygmunt Stiller, również z Częstochowy, dyrektor wytwórni zabawek Hamburger i Hocherman.

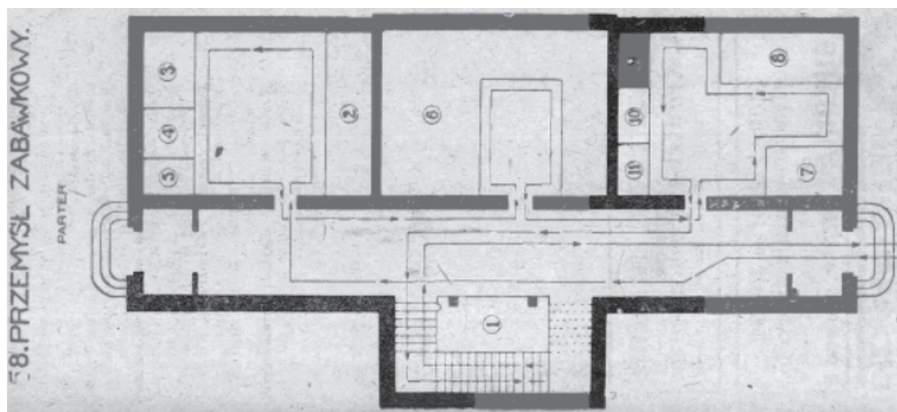
Ustalono podział wyrobów na cztery klasy:

1. Lalki i maskotki;
2. Zwierzęta wypychane;
3. Zabawki drewniane, metalowe, celuloidowe;
4. Gry i zabawy.

Zarząd wydał odezwę do producentów zabawek zachęcającą do udziału w wystawie w celu „udowodnienia, że wyroby jego [przemysłu zabawkarskiego] w większości wypadków nie ustępują wyrobom zagranicznym”²³.

Wybrano także Komisję Sędziowską w składzie: Kajetan Ignatowicz, właściciel hurtowni zabawek, Tadeusz Bartsch, właściciel składu zabawek na św. Marcynie w Poznaniu, Paweł Zdrojewski, właściciel składu zabawek, prof. dr Roman Dreżepolski, dyrektor Gimnazjum Bergera oraz Franciszek Rotnicki, właściciel firmy „Ars” z Poznania²⁴.

Stoiska na parterze (1–11)

Ilustracja 1. Plan parteru budynku wystawowego (*Powszechna Wystawa Krajowa, Poznań. Katalog Główny, obejmuje przemysł, samorządy, wychowanie fizyczne i instytucje kulturalno-oświatowe, Poznań 1929, s. 268*)

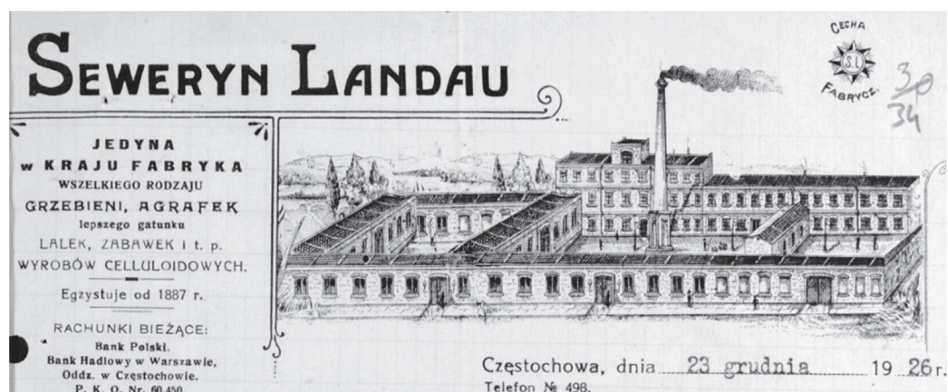
²² *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu*, t. 4, s. 83 [S. Samulski].

²³ Tamże.

²⁴ *Przemysł zabawkarski na P.W.K.*, s. 435.

Poszczególni wystawcy mieli swoje stoiska, prócz tego była jeszcze wystawa wspólna (stoisko nr 1), która znajdowała się na parterze budynku szkolnego. Stoisko nr 2 zajmowały wytwory fabryki Seweryna Landaua z Częstochowy.

Fabryka Landaua powstała w 1887 r. i produkowała początkowo grzebienie z celuloиду. Prawdopodobnie już na początku XX w. Landau zaczął produkować z tego surowca lalki. Na wystawie w Częstochowie w 1909 r. wystawiał „damskie grzebienie fryzjerskie, bieliznę szwedzką, lalki i różne zabawki dzieciinne z celuloиду”²⁵. „Gazeta Handlowa” z 1929 r. podawała, że była to „największa w kraju fabryka wyrobów celuloidowych, nagrodzona na wystawach zagranicznych, wytwarza lepszego rodzaju lalki, główki (m.in. z ruchomymi oczami) i oryginalne zabawki wszelkiego rodzaju”²⁶. Fabryka sygnowała swoje wyroby zastrzeżonym w 1928 r. znakiem firmowym: litery SL umieszczone w ośmioramiennej gwiazdździe²⁷. Wytwórnia ta za swoje wyroby dostała na poznańskiej wystawie medal wielki srebrny²⁸ oraz brązowy²⁹.

Ilustracja 2. Papier firmowy fabryki Seweryna Landaua z 1929 r., Archiwum Państwowe Kielce, zespol Urząd Wojewódzki Kielecki I, sygn. 12146, s. 34

²⁵ <http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-wystawcow&wiecej=wiecej&lp=367&gr=7b> [dostęp: 20.12.2021].

²⁶ Reklama Fabryki Zabawek i Wyrobów Celuloidowych „Seweryn Landau” w Częstochowie, *Gazeta Handlowa* 54 (1929), s. 4.

²⁷ *Wiadomości Urzędu Patentowego (dalej WUP)* 4 (1928), s. 347.

²⁸ *Odznaczeni wystawcy na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu*, *Kupiec* 42 (1929), s. 1018.

²⁹ *Odznaczenia państwowe na P.W.K. w Poznaniu*, *Kupiec* 47 (1929), s. 1137.

Poznańskich przemysłowców reprezentował na wystawie Bolesław Stan, właściciel firmy „Precyzja” znajdującej się na poznańskim Sołacz, która prezentowała swoje wyroby na stoisku nr 3. Stan, jako inżynier, specjalizował się w zabawkach metalowych, takich jak „pomysłowe samoloty, latające śmigie, przeróżne wózki i wózczyki, armatki, rowery, koniki na biegunach, a co najważniejsze żołnierzy ołowianych, ładniutko wykonanych i naprawdę niedrogich w cenie”³⁰. Tego rodzaju zabawki, mowa o żołnierzykach, do tej pory sprowadzano z zagranicy „ileż wagonów tej ołowianej armii sprowadzaliśmy z zagranicy i to na hańbę i wstyd nie tylko własnego przemysłu, ale i tych rodziców, którzy nie wahają się w rękę polskiego dziecka wetknąć zabawkę tak mało przyjaznego nam Niemca”³¹. Dla Stana udział w wystawie był największym osiągnięciem w zakresie produkcji zabawek³². Za prezentowany żyroskop dostał srebrny medal³³.

Ilustracja 3. Reklama Wytwórni Zabawek „Precyzja”, Kupiec 41 (1928), s. 1103

Stoisko nr 4 zajmowała firma „Karolina”, której właścicielką była niejaka Górcwicz z Warszawy wystawiająca „maskoty, lalki, parasolki etc.”³⁴. Stoisko nr 5 zaś zajmowały Zakłady Introligatorskie Józefa Habeli z Nowego Sącza prezentujące wyroby galanteryjno-zabawkowe.

Jedną z większych i bardziej znanych firm produkujących zabawki w okresie przed drugą wojną światową była Fabryka Lalek i Zabawek Adama Szrajera z Kalisza, której wyroby zajmowały największą powierzchnię wystawienniczą (nr 6).

³⁰ *Zabawki, laski, parasole*, Kupiec 22 (1928), s. 651.

³¹ Tamże.

³² P. Korduba, *Sołacz. Domy i ludzie*, Poznań 2012, s. 150 i n.

³³ *Odznaczeni wystawcy na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu*, Kupiec 42 (1929), s. 1022.

³⁴ *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań*, s. 271.

Ilustracja 4. Reklama Fabryki Lalek i Zabawek Adama Szrajera, Kupiec 21 (1929)

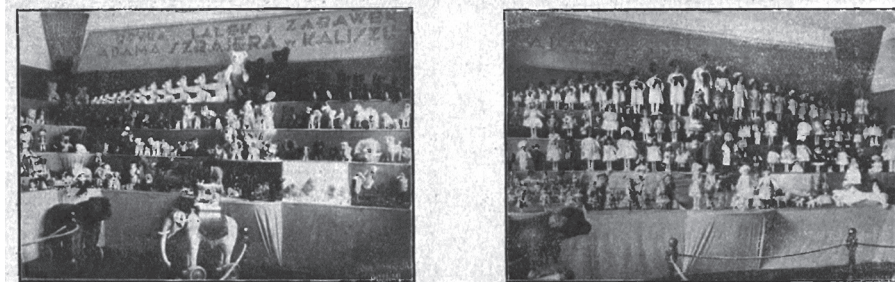
Fabryka Szrajera należała do najstarszych wytwórni zabawek na ziemiach polskich. Powstała w 1884 r. i początkowo jej właścicielem był Jakub Fingerhut. Jak podawał „Kupiec”, firma ta „zajmuje czołowe stanowisko w polskiej produkcji zabawkarskiej” i w ocenie piszącego artykuł wystawa to potwierdziła. Autor ocenił bardzo pozytywnie stoisko prezentujące wyroby kaliskie: „kiedy wchodzimy do stoiska, najpierw rzuca się w oczy różnorodność oraz solidne i piękne wykonanie”. Znalazły się na nim „różne zwierzęta, począwszy od drobnych flanelowych królików itd. a skończywszy na wspaniałych pluszowych niedźwiedziach”, które z powodzeniem mogłyby konkurować z wyrobami zagranicznymi. Jednak, jak zauważa dalej autor, „chlubą firmy jest produkcja lalek” i właśnie z lalek fabryka Szrajera słynęła w kraju i za granicą. Jego firma wytwarzała „główki kartonowe śpiące”, czyli takie wykonane z papieru mâché, ale planowano wkrótce rozpocząć produkcję najbardziej w tamtym czasie poszukiwanych, mianowicie główek celuloidowych, zarówno nieśpiących, jak i śpiących i faktycznie taką produkcję rozpoczęto właśnie w 1929 r. „Lalki, które możemy oglądać na stoisku firmy Szrajera – czytamy dalej – pociągają oko swą różnorodnością co do wielkości, stroju, a przede wszystkim ładnym wykonaniem twarzątek, czego brak jest właśnie jednym z najważniejszych niedomagań olbrzymiej części lalek innych wytwórni”³⁵.

³⁵ Adam Szrajera, *fabryka lalek, i zabawek wypychanych, Kalisz*, Kupiec 21 (1929), s. 478.

Ilustracja 5. Reklama Fabryki Lalek i Zabawek Adama Szrajera, Kupiec 43 (1929)

**Stoiska Fabryki Lalek i Zabawek na PWK Firmy ADAMA SZRAJERA w Kaliszu, Niecała 2/4.
Przemysł Zabawkowy na PWK**

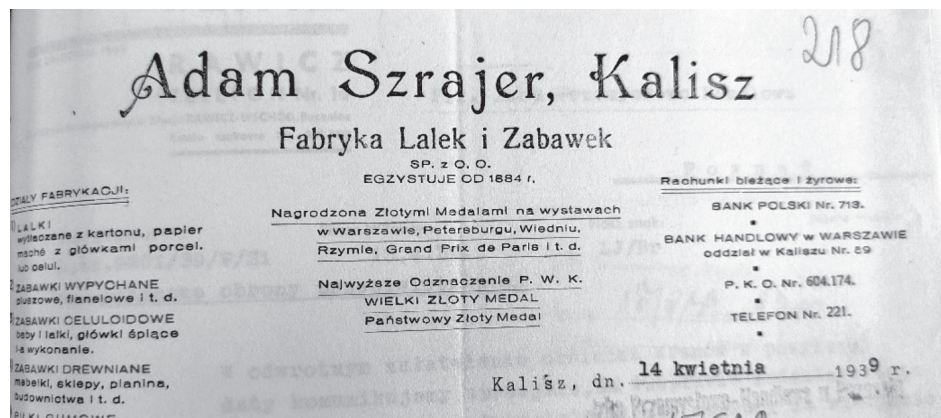

Ilustracja 6. Zabawki z firmy Adama Szrajera na PWK, Echo Powszechnej Wystawy Krajowej 11 (1929), s. 308

Stoisko kaliskiej firmy opisywano jako „prawdziwy raj dziecięcy! Setki lalek przepięknych, efektownych rozmaitych rozmiarów w wykwintnych strojach balowych, na-

rodowych, polskich charakterystycznych z artystycznie malowanymi główkami, w strojach stylowych, każda swoją piękną konkurować może śmiało z „Miss Europą”³⁶.

Wyroby z fabryki Szrajera zostały na poznańskiej wystawie docenione, zdobyły najwyższe odznaczenia: Wielki Medal Złoty³⁷ oraz Państwowy Złoty Medal³⁸. Firma była z tego dumna i na papierze firmowym wśród innych znalazła się również informacja o medalach z PWK.

Ilustracja 7. Papier firmowy fabryki Szrajera z informacją o uzyskanych na PWK i innych wystawach odznaczeniach, Archiwum Państwowe w Poznaniu, z. Izba Przemysłowo-Handlowa, sygn. 1580, k. 218

Stoisko nr 7 zajmowała Wytwórnia Wykwintnych Lalek i Zabawek Celluloidowych R. Friedensohn z Częstochowy wystawiająca „zabawki i lalki celluloidowe w najprzedniejszych gatunkach”. Róża (Rozalia) Friedensohn miała fabrykę lalek ubranych działającą od 1925 do 1940 r. Na poznańskiej wystawie otrzymała za swoje wyroby brązowy medal³⁹.

Na kolejnym stoisku prezentowała swoje produkty Górnośląska Fabryka Zabawek i Galanterii Drzewnej, której właścicielem był Fryderyk Fuchs z Królewskiej Huty (dzisiejszy Chorzów) – jedyna „fabryka zabawek i galanterii drzewnej” na Gór-

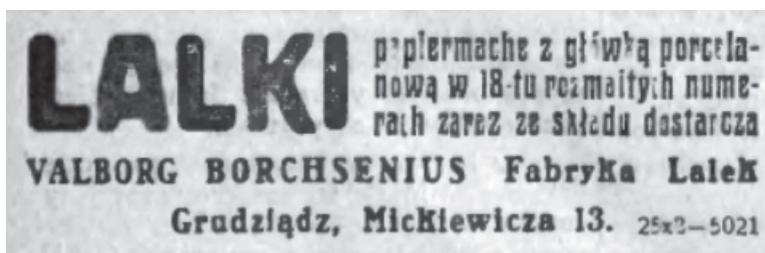
³⁶ Adam Szrajera, *fabryka lalek, i zabawek wypychanych, Kalisz*, Echo Powszechnej Wystawy Krajowej, 11 (1929), s. 308.

³⁷ *Odznaczenia państwowe na P.W.K. w Poznaniu*, Kupiec, 47 (1929), s. 1137.

³⁸ *Odznaczeni wystawcy na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu*, Kupiec 42 (1929), s. 1018.

³⁹ Tamże, s. 1025.

nym Śląsku⁴⁰. Produkowano w niej zabawki drewniane i lalki oraz gry towarzyskie, takie jak ruletka, pudełko z łamigłówką do nauczania dzieci⁴¹. W reklamie z 1928 r. pisano o „lalkach, motocyklach, koniach na biegunach, drezynkach, wózkach lalkowych oraz innych zabawkach”⁴². W grudniu 1929 r. Fuchs informował „następujące patentowane nowości sporządziłem na obecny sezon w mojej fabryce” i wymieniał: „skarbonka automatycznie wrzucająca pieniądze w kształcie domku z zamkiem i bez, lampka do pokoiku dziecinnego [...] gra »pojedynek dla dzieci«, ruchome zwierzęta drewniane, [...] mechanicznie tańcząca lalka” oraz cały szereg rozmaitych gier. Nie omieszkał zaznaczyć, że został „odznaczony medalem na P.W.K. w Poznaniu”⁴³, a był to, trzeba dodać, medal srebrny. Fabryka Fuchsa „postawiona jest pod względem urządzeń technicznych na odpowiednim poziomie umożliwiającym precyzyjność wykonania oraz masową wytwórczość wyrobów, które to warunki zapewniają ścisłość kalkulacji i wysoką zdolność konkurencyjną”. Wyroby firmy oceniano jako gustowne, tanie i dobre, czego „dowodem ocena miarodajnych sfer jak również odznaczenia krajowe [...] oraz zagraniczne”⁴⁴.

Ilustracja 8. Reklama wyrobów fabryki Valborg Borchsenius, Głos Lubelski 325 (1924), s. 6

Fabryka Lalek Valborg Borchsenius z Grudziądza, zajmująca stoisko nr 9, to interesująca firma prowadzona przez kobietę. Valborg Borchsenius z domu Langkilde była żoną Wenera Ludolfa. Przybyli oni do Grudziądza z Danii po 1914 r. wraz z córką Inger, malarką. Werner założył tam wytwórnię manekinów wystawowych, natomiast Valborg produkowała „lalki papiermache z główką porcelanową

⁴⁰ *Górnośląska Fabryka Zabawek i Galanterji Drzewnej w Królewskiej Hucie*, Kupiec 46 (1929), s. 1118.

⁴¹ WUP 11 (1929), s. 666.

⁴² Reklama, *Polska Zachodnia* 327 (1928), s. 17.

⁴³ Reklama, *Kupiec* 50 (1929), s. 1213.

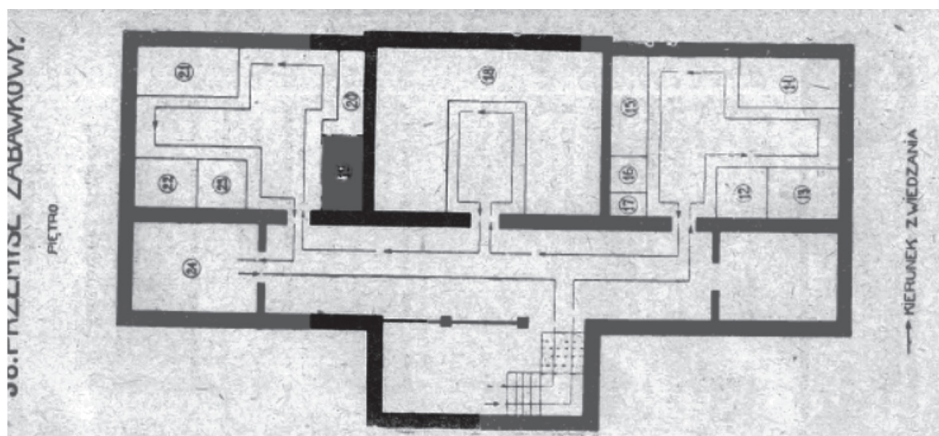
⁴⁴ *Górnośląska Fabryka Zabawek*, s. 1118.

w 18-rozmaitych numerach⁴⁵. Reklamy jej wyrobów pojawiały się na łamach gazet od 1924 r., m.in. w „Głosie Lubelskim” i „Dzienniku Wileńskim”⁴⁶. W Poznaniu Valborg Borchsenius wystawiała także lalki.

Wytwórnia Zabawek Metalowych Stanisława Kinalskiego ze Lwowa prezentowała wyroby na stoisku nr 10. Kinalski był pracownikiem naukowym Szkoły Przemysłowej we Lwowie i jednocześnie właścicielem fabryki zabawek metalowych. Wyroby Kinalskiego otrzymały w Poznaniu brązowy medal. Stanisław Kinalski zginął w 1940 r. w Katyniu.

Wyroby firmy Przemysł Muzyczny Sp. z o. o. Świecie nad Wisłą były wystawiane na stoisku 11. Wśród nich znajdowały się organki dla dzieci i ustne harmonijki⁴⁷.

Stoiska na piętrze (12–24)

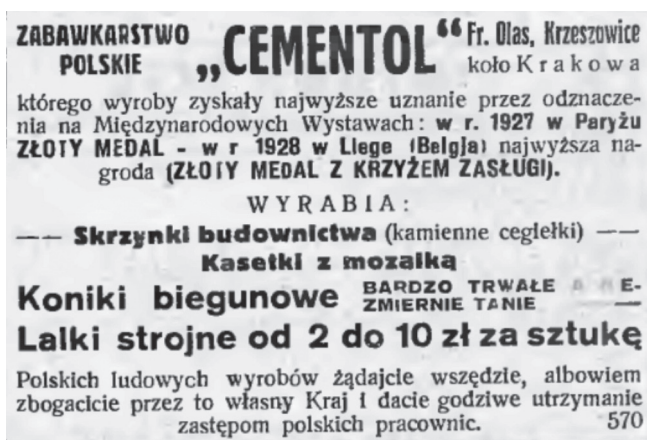
Ilustracja 9. Plan piętra budynku wystawowego, *Powszechna Wystawa Krajowa, Poznań. Katalog Główny, obejmuje przemysł, samorządy, wychowanie fizyczne i instytucje kulturalno-oświatowe*, Poznań 1929, s. 269

Kolejne stoiska zlokalizowane były na piętrze budynku szkolnego. I tak stoisko 12 zajmowały wyroby firmy Zabawnictwo (Zabawkarstwo) Polskie „Cementol” Krzeszowice.

⁴⁵ Reklama, *Głos Lubelski* 325 (1924), s. 6.

⁴⁶ Reklama, *Dziennik Wileński* 272 (1924), s. 4.

⁴⁷ WUP 3 (1930), s. 235.

Ilustracja 10. Reklama „Cementolu”, Kupiec 41 (1928)

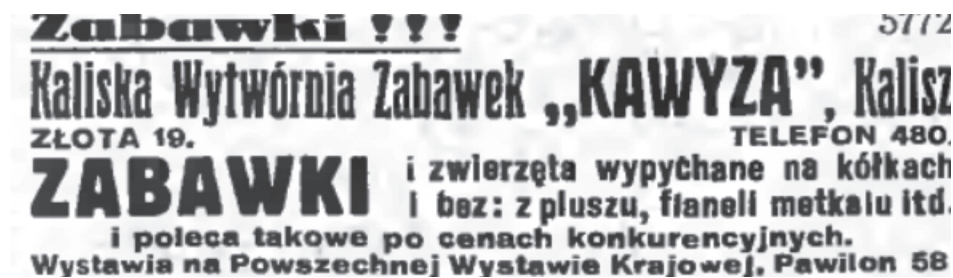
Wytwórnia ta założona w 1925 r. i prowadzona przez Franciszka Olasa produkowała klocki, kamienne cegielki w zestawach, w skrzynkach budowlanych lub kasetki z mozaikami. Ponadto wytwarzano w niej „koniki biegunowe, bardzo trwałe a niezmiernie tanie” oraz „lalki strojne”. W reklamach polecano „skrzyneczki budownictwa polskiego” jako „najpraktyczniejszy podarek dla dziatwy”, który „kształci, rozwija przedsiębiorczość”⁴⁸. Za swoje wyroby wytwórnia otrzymała odznaczenia na wystawach, w 1927 r. w Paryżu złoty medal, w 1928 r. w Liège złoty medal z krzyżem zasługi⁴⁹. Podkreślano „oryginalność wyrobów” firmy opartą „na tradycji narodowej oraz dobroć towaru” połączoną z najbardziej przystępną ceną. Specjalność produkcji, wspomniane „skrzynki budowlane” wytwarzane były „ze spreparowanej przez p. Olasa trwałej masy” i „oparte na motywach swojskich połączonych z tradycją narodową”. Dzięki tej oryginalnej recepturze były „nadmierzająco trwałe i mogą służyć z równym pożytkiem tak pierwszemu, jak drugiemu i trzeciemu pokoleniu”⁵⁰. Zabawa klockami „Cementolu” wpływała, jak pisano, dodatnio na wychowanie dziatwy, zmuszając ją do kształcenia procesu myślowego, gdyż za pomocą kompletu kamyków kolorowych można zbudować nie tylko Wawel i Sukiennice, ale każdy gmach historyczny, z jakim dziatwa zapoznała się w nauce historii. Kamyki „Cementolu”

⁴⁸ Reklama, Czaty 24 (1936), s. 16.

⁴⁹ Reklama, Kupiec 42 (1929), s. 1021.

⁵⁰ *Zabawkarstwo Polskie „Cementol” w Krzeszowicach koło Krakowa*, Kupiec 38 (1929), s. 914.

zniewalają wprost dziecko do myślenia, a przez to prócz rozrywki, dają dziecku niezmierną korzyść w postaci wspaniale rozwiniętego zmysłu twórczego, wyrobienia krytycyzmu i smaku estetycznego⁵¹.

Ilustracja 11. Reklama Kaliskiej Wytwórni Zabawek „Kawyza”, Kupiec 28 (1929)

Kaliska Wytwórnia Zabawek „Kawyza” została założona w 1927 r. przez braci Izydora i Jakuba Lustigów i produkowała „zabawki i zwierzęta wypychane na kółkach i bez: z pluszu, flaneli, metalu”⁵². Na poznańskiej wystawie zajmowała stoisko 13 i pokazywała „zabawki wypychane, będące prawdziwą atrakcją dla rodziców, dbających o rozrywkę swoich milusińskich”⁵³. Poziom wykonania tych zabawek oceniany był wysoko, ekspozyty prezentowane na wystawie dawały „obraz wielkiego postępu” dokonanego w dziedzinie zabawkarstwa. Już po zakończeniu poznańskiej wystawy na łamach „Kupca” pisano o „Kawyzie”, że „mimo stosunkowo krótkiego czasu istnienia potrafiła fabryka doprowadzić jakość swoich wyrobów do takiej dobroci, jaką w tej dziedzinie wykazują zagraniczne, stare i renomowane marki”, podkreślano również to, że do wyrobu swoich produktów „używa 99,5 proc. surowca krajowego, jedynie oczy szklane sprowadza się z Niemiec i Czech, gdyż w kraju nie są wyrabiane”. Podczas PWK firma „w uznaniu intensywnej pracy i rozwoju osiągniętego w tak krótkim czasie” otrzymała srebrny medal⁵⁴.

Na stoisku 15 znajdowały się wyroby Wytwórni Zabawek i Towarów Drzewnych Mariana Garbackiego z Leżajska, która prezentowała „koniki z sierścią i zwierzęta w różnych wielkościach, koniki filcowane, malowane z drzewa i masy papowej, zabawki płaskie lakierowane masowo, ruchome, konie biegunowe oraz różne wyroby galante-

⁵¹ *Skrzynki budowlane „Cementol”*, Kupiec 48 (1929), s. 1166.

⁵² Reklama, Kupiec 28 (1929).

⁵³ Reklama, Kupiec 22 (1928).

⁵⁴ *Kaliska Wytwórnia Zabawek „Kawyza”*, Kupiec 49 (1929), s. 1192.

ryjne z drzewa”⁵⁵. Leżajska wytwórnia zabawek została założona w 1910 r. przez wspomnianego Garbackiego i Władysława Szczepaniaka⁵⁶ i specjalizowała się w produkcji zabawek drewnianych takich jak „ptaki dziobiące”, „niedźwiedzie-kowale”, pukawki, drewniane krowy, osły, słonie, małpy, koniki na desce z czterema kółkami oraz nożyce z żołnierzami lub gąskami⁵⁷. „Fabryka M. Garbacki w Leżajsku dzięki odpowiedniemu urządzeniu technicznemu oraz możliwie najdalej w tym zakresie posuniętemu zmechanizowaniu pracy, wytwarza [zabawki] masowo, dostarczając je po cenach najtańszych i na najprzystępniejszych warunkach sprzedaży”⁵⁸ – pisano na łamach „Kupca”. Firma ta w coraz gorszej kondycji finansowej działała do początku lat 30.

Wytwórnia Zabawek i Towarów Drzewnych

M. Garbacki w Leżajsku (Małopolska).

Adres telegr.: Zabawkarnia Leżajsk. Konto P. K. O. Nr. 149 666

Założona w roku 1910.

Poleca: **Koniki** w różnych wielkościach i wykonaniu z drzewa rzeźbione, wyżynane, lakierowane itp. **Konie** pokryte imitacją sielski, filcem itp., **Konie biegunowe**, inne zwierzęta, jak: **kozy, krówki, osiołki, konie na lasce**. Zabawki płaskie lakierowane masowo i tanio, zwierzęta egzotyczne, jak wielbłądy, żyrafi, słonie itd. Zabawki ruchome, młynki, samoloty, wiatraki itd. wszystko po cenach najtańszych na warunkach sprzedaży najprzystępniejszych. 8432

Ilustracja 12. Reklama Wytwórni Zabawek i Towarów Drzewnych w Leżajsku, Kupiec 5 (1928)

Kolejne dwa stoiska zajmowały mało znane firmy, o których niewiele można powiedzieć. Zakłady Przemysłowe „Multum” Sp. z o.o. Kraków były wytwórnią „wrobów drobno-metalowych, pirotechnicznych, ozdób choinkowych, wrobów z szychu oraz chemicznych, kosmetycznych i perfumeryjnych”. Produkowały towary takie jak: „ogień sztuczny, zimne ognie, świece gwiazdkowe, wyroby pirotechniczne, świece kręczone do choinek, ozdoby choinkowe, świece bengalskie, wyroby z drutu, wyroby z blachy, wyroby perfumeryjne, kosmetyczne i toaletowe, wyroby połączane i posrebrzane, wyroby z szychu i przędza złocona i srebrzona”⁵⁹. Należałoby sądzić, że firma przygotowała na poznańską wystawę specjalną ofertę adresowaną do najmłod-

⁵⁵ *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań*, s. 271.

⁵⁶ D. Żołądź-Strzelczyk i in., *Dzieje zabawek dziecięcych*, s. 136–137.

⁵⁷ D. Blin-Olbert, M.J. Marciniak, *Tradycyjne ośrodki zabawkarskie w południowo-wschodniej Polsce*, cz. 1, *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku* 35 (2001), s. 81–82.

⁵⁸ *Zabawki*, s. 1167.

⁵⁹ WUP 8 (1927), s. 481.

szych klientów, ale wiadomo, że wystawiała „ozdoby choinkowe, plomby stalowe, szpilki i agrafki”⁶⁰, tak więc nie były to produkty specjalnie dopasowane do profilu wystawy.

Obok inżyniera Bolesława Stana poznańskich przedsiębiorców reprezentował także Antoni Szambelan, którego firma pod nazwą Klinika Lalek i Wyrób Peruczek i Korpusów dla Lalek wystawiała rzeczony peruczki i korpusy na stoisku nr 17⁶¹.

Ilustracja 13. Reklama Działu Pracy Więzienia w Kaliszu (*Powszechna Wystawa Krajowa Poznań. Katalog Główny*, s. 70)

Stoisko następne, 18, zajmowały wyroby Działu Pracy Więzienia w Kaliszu. W tamtejszym więzieniu najpierw od 1921 r. działały m.in. warsztaty zabawkarskie, z czasem przekształcone wraz ze stolarskimi w „elektromechaniczną fabrykę zabawek drzewnych, artykułów sportowych oraz mebli ogrodowych składanych i szkolnych”. Efekty pracy więźniów wystawiano na terenie miasta oraz na targach i wystawach. Na przykład na Targach Skandynawsko-Bałtyckich w Sztokholmie w 1926 r., na wystawach w Warszawie, Łodzi, Wilnie, Katowicach, wreszcie w Poznaniu, gdzie największy

⁶⁰ *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań*, s. 271.

⁶¹ Tamże.

sukces odniosły wytwory więźniów kaliskich w 1929 r.⁶² Jak podkreślano, „wyroby tej fabryki odznaczają się solidnym wykonaniem i wysokim poziomem estetycznym”. Wśród produkowanych tam zabawek polecano: „samochody dziecinne poruszane pedałami i drezynki dziecinne na kołach gumowych, saneczki dziecinne i sportowe [...] oraz wiele typów drobnych zabawek drzewnych”⁶³. Jak podała „Gazeta Handlowa”, wyroby eksponowane w Poznaniu „budziły powszechne uznanie”. Pisano także, że „wyroby zabawek [...] wystawionych przez dział pracy w Kaliszu, świadczą o wysokim poziomie produkcji, obliczonej na duży zbyt i eksport”⁶⁴. Stoisko kaliskie „uzyskało wyróżnienie, a naczelnik więzienia otrzymał okolicznościowy medal”⁶⁵.

Wytwornia Edwarda Kindermana z Częstochowy specjalizowała się w produkcji wózków, głównie dziecięcych, ale w swojej ofercie miała także wózki dla lalek. Fabryka powstała w 1911 r. i nosiła nazwę „Edka” Fabryka Wózków Dziecięcych, Lalkowych, Mebli żelaznych, Łyżew, Rowerów i części rowerowych, niekiedy występowała jako Fabryka Wózków Dziecinnych i Mebli Żelaznych „Edka”⁶⁶. Jak wynika z reklam oprócz wózków dla lalek Kinderman produkował również dla nich łózcza.

Ilustracja 14. Reklama fabryki „Edka”, *Narodowe Życie Gospodarcze* 21 (1939), s. 10

⁶² K. Bedyński, *Historia więzienia w Kaliszu (1846–2015)*, *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 94 (2017), s. 202–203.

⁶³ *Fabryka zabawek, artykułów sportowych oraz mebli ogrodowych i szkolnych przy więzieniu kaliskim*, *Gazeta Handlowa* 248 (1929), s. 9.

⁶⁴ Z. Bugajski, *Penitencjaryzm polski na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu*, *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 8 (1929), s. 6.

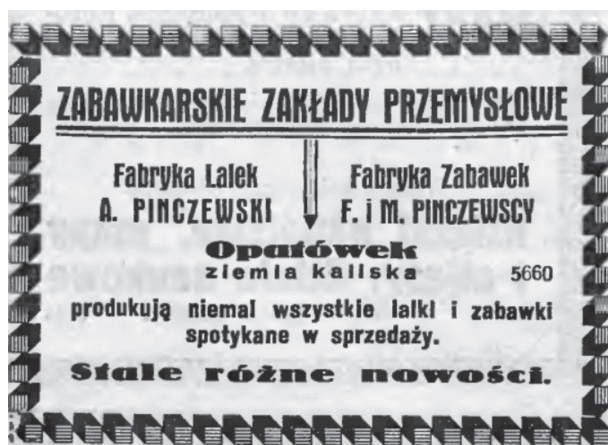
⁶⁵ *Gazeta Kaliska*, 29 IX 1929.

⁶⁶ *Sto lat Fabryki Kindermana*, *Branża Dziecięca*. *Czasopismo Handlowców* 3 (2011), s. 26.

Na stoisku 20 wystawiały wyroby zakłady Pinczewskich z Opatówka, tzn. Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe, na które składały się Fabryka Lalek A. Pinczewski działająca od roku 1888 (1889) oraz fabryka założona w 1907 r. i prowadzona przez braci Feliksa i Maksymiliana Pinczewskich, synów Abrahama⁶⁷. Wytwórnia

przeznaczona była do masowej produkcji klasycznego artykułu zabawkarskiego, jakim są lalki. Wykonywanie tego artykułu, konsumowanego masowo przez rynek rosyjski, zostało w pierwszej chwili postawione na najbardziej nowoczesnym poziomie. Już od wielu lat przed wybuchem wojny fabryka produkowała korpusy, przeważnie metodą wytłaczania z odpowiednich giętkich kartonów. Inne części przygotowuje się w specjalnych formach z preparowanej masy papierowej, części drewniane wreszcie przygotowuje tokarnia mechaniczna korzystająca przy wyrobie poszczególnych części ze specjalnych automatów. [...] Gotowe części malowane i lakierowane składane są w montowniach w gotowe lalki, które następnie, odziane w koszulki lub sukienki, opuszczają fabrykę, docierając do najdalszych zakątków kraju⁶⁸.

Feliks i Maksymilian Pinczewscy wystawiali swoje wyroby również na wcześniejszych targach w Poznaniu, m.in. w 1922 r., jako Fabryka Lalek Drzewnych⁶⁹.

Ilustracja 15. Reklama fabryk Pinczewskich, Kupiec 21 (1929)

⁶⁷ D. Żołądź-Strzelczyk i in., *Dzieje zabawek dziecięcych*, s. 155–157.

⁶⁸ *Fabryka Lalek „A. Pinczewski” i Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe „F. i M. Pinczewscy” w Opatówku, pow. kaliski*, *Gazeta Handlowa* 248 (1929), s. 9.

⁶⁹ *II Targ Poznański: wystawa wzorów przemysłu i hurtu polskiego 19/III–27/III 1922: urzędowy spis wystawców Targu Poznańskiego*, Warszawa 1922, s. 146, 187.

W roku 1929 fabryka produkowała lalki ubrane w sukienki, kapelusze, pończoszki, pantofelki etc. „Małe wykwintnisie wzbudzają naprawdę podziw dokładnym wykończeniem garderoby i miniaturowymi przyborami toaletowymi, do złudzenia przypominającymi odpowiedniki ich w życiu prawdziwym”⁷⁰. Produkowano lalki różnej wielkości – „od kilkunastu centymetrów począwszy do wzrostu kilkuletniego dziecka”. W pracę fabryki zaangażowana była cała rodzina Pinczewskich: oprócz wspomnianych braci ich ojciec, Abraham Pinczewski, „pionier przemysłu zabawkarskiego w Polsce i zamiłowany przemysłowiec, któremu [fabryka] zawdzięcza postawienie jej na wysokim poziomie i osobiste wyszkolenie całego pokolenia pierwszorzędnych robotników-fachowców”, żona właściciela, Anna, prowadząca jeden z działów, „od szeregu lat i po dzień dzisiejszy – pisała dalej „Gazeta Handlowa” z 1929 r. – oddaje fabryce swe siły z wielkim pożytkiem. Piękne, z prawdziwym artryzmem ubrane lalki stanowią niepodzielną zasługę p. Pinczewskiej”⁷¹.

Ilustracja 16. Reklama fabryki Pinczewskich, Kupiec 46 (1929), s. 1119

⁷⁰ *Fabryka Lalek*, s. 9.

⁷¹ Tamże.

Wyroby zakładu Pinczewskich „znane są z solidnego i gustownego wykończenia przy bogatym i niezwykle różnorodnym wyborze”⁷². „W zakres produkcji wchodzi wszelkie artykuły, w skład których obok rozmaitych innych materiałów, w pierwszym rzędzie wchodzi drzewo. Skala tych wyrobów jest jednak ogromna i obejmuje kilkaset wzorów”⁷³. Fabryka nastawiona była przede wszystkim na produkcję zabawek drewnianych i była wyposażona w odpowiednie maszyny do przerabiania drewna. Wyrabiano także we własnym zakresie elementy metalowe, potrzebne do drewnianych zabawek – okucia, zawiasy.

Lakierownie wykańczają meble w bogatej kolekcji, sklepy, pianina itp. Introligatornie przygotowują, korzystając z najnowszych metod pracy, wszelkie części papierowe, opakowania, tablice kartonowe; inne działy fabryki poświęcone są montażowi zabawek, pakowaniu, przygotowaniu skrzyń etc. [...] Na bogatą kolekcję zabawek składają się [tak było w 1929 r., ale podobny asortyment prawdopodobnie produkowano wcześniej] budownictwa i łamigłówek o najnowszych wzorach w stukilkudziesięciu wzorach, gry, meble, fuzje, sanki i wiele innych przedmiotów, niezbędnych w każdym sklepie zabawek⁷⁴.

ZABAWKARSKIE ZAKŁADY PRZEMYSŁOWE

**FABRYKA LALEK
A PINCZEWSKI**
Istnieje od 1888 r.

**FABRYKA ZABAWEK
F. I M PINCZEWSKY**
Istnieje od 1907 r.

Przedsiębiorstwo produkuje: lalki z kartonu, materiałów włóknistych i masy papierowej, zabawki gumowe, baloniki, budownictwa, łamigłówki, mebelki, gry, samochodziki, fuzje, artykuły sportowe i wiele wiele innych. Każdy artykuł wyrabiany jest w kilku wielkościach i kilkunastu wykonaniach. — Wszelkie części do zabawek, a zwłaszcza do lalek, jakoteż główki, pantofelki, pończoszki, peruki i wszystkie inne w dużym wyborze stale na składzie. 5663

Największy wybór. Najlepszy towar.

**Zanim kupisz inne —
obejrzyj nasze.**

w OPATÓWKU ziemi kaliskiej
Telefon nr. 9, dla rozmów zamiejscowych
Kalisz 46, telegraf „Efempe” Opatówek.

**Biuro Sprzedaży
w Warszawie, Graniczna 15, tel. 138-02**

Fabrykaty odznaczone zostały **złotym medalem** na P. W. K. 1929.

Medal: **WYSTAWA KRAJOWA 1929**

Medal: **PRAGA 1928**

Ilustracja 17. Reklama fabryk Pinczewskich z medalami z PWK zdobytymi w 1929 r., Kupiec 46 (1929), s. 1107

Na łamach „Kupca” podkreślano, że

Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe w ubiegłym wieku złożyły pierwsze cegiełki pod fundament polskiego zabawkarstwa i pomimo napotkania trudno-

⁷² M. Pinczewski, *Coraz więcej fabryk – coraz lepsze wyroby*, Gazeta Handlowa 248 (1929), s. 8.

⁷³ *Fabryka Lalek*, s. 9.

⁷⁴ Tamże.

ści, zwłaszcza ze strony wschodniego zaborcy, potrafiły już w 1898 r. skutecznie rywalizować artystem wykonania i pomysłowością swojej zabawki podczas wystawy w Petersburgu.

Zabawki Pinczewskich zdobywały nagrody właśnie w Petersburgu (1899 i 1903), Mediolanie, Rzymie i Wiedniu (1900). Podobnie było w okresie międzywojennym, m.in. na wystawie w Rzymie w 1926 r. „Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe stanowią dziś imponujące pod względem wielkości i różnorodności przedsiębiorstwo, które przodując przemysłowi zabawkarskiemu w Polsce, nie znajduje również za granicą godnego siebie rywala”⁷⁵. Zakłady Pinczewskich sygnowały swoje wyroby „Efempe” lub „AP”⁷⁶.

Fabryka Wyrobów Celuloidowych i Metalowych „Kosmos” z Częstochowy zajmowała stoisko 22. Działała od początku lat 20., a jej założycielem był Dawid Szajkowicz. Początkowo produkowała zabawki metalowe i celuloidowe, jak ogólnie bardzo podano w deklaracji założycielskiej fabryki⁷⁷. W lipcu 1928 r. rozpoczęto produkcję lalek i główek z celuloideu metodą wydmuchiwania⁷⁸. Na PWK fabryka „Kosmos” wystawiała „lalki, zabawki celuloidowe oraz szczoteczki do zębów”⁷⁹.

FABRYKA WYROBÓW CELLULOIDOWYCH „UNION” Sp. z ogr.
odpow.
Częstochowa Krótka 10
Poleca swoje wyroby pierwszorzędnej jakości:

- 1. Bielejącą gumową białą i kolorową na płótnie.**
- 2. Lusterka toaletowe, ręczne i kieszonkowe.**
- 3. Zabawki dziecięce, jako to: grzechotki, piłki, lalki, skakanki, beby, murzynki, trąbki, pływaki, akwarja i inne szlagiery sez.**
- 4. Artykuły reklamowe po cenach najniższych.** 684

Ilustracja 18. Reklama fabryki „Union”, Kupiec 13 (1928), s. 339

⁷⁵ *Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe Opatówek – F. i M. Pinczewscy nagrodzone Złotym Medalem w P.W.K. w Poznaniu*, Kupiec 46 (1929), s. 1119.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Podanie o pozwolenie na uruchomienie fabryki, AP w Częstochowie, zespół: Fabryka Wyrobów Celuloidowych i Metalowych „Kosmos” w Częstochowie, 8/1060/0/-/0, sygn. 1, s. 4.

⁷⁸ [Fabryka wyrobów metalowych i celuloidowych Dawid Szajkowicz Częstochowa], AP w Kielcach, zespół: UW Kielecki I, sygn. 12248, s. 30–30a.

⁷⁹ *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań*, s. 272.

Fabryka Wyrobów Celluloidowych „Union” z Częstochowy obok bielizny i galanterii kosmetycznej produkowała również zabawki dziecięce z celuloide, blachy i drewna⁸⁰. Były to grzechotki, piłki, lalki (m.in. beby, murzynki), także zabawkowe instrumenty muzyczne (trąbki). Jej wyroby zajmowały stoisko nr 23.

Fabryka Zabawek i Mebli Biurowych „Hamburger & Hocherman” z Częstochowy należała do grupy najstarszych wytwórni zabawek, jej początki sięgają roku 1893. Właścicielami byli H. Hocherman, Zygmunt Stiller oraz I. Bryl (Brühl) i początkowo była to „placówka produkcji zabawek dziecięcych i galanterii”⁸¹. Na wystawie w Częstochowie w 1909 r. wytwórnia otrzymała brązowy medal za „zabawki z metalu i szkła”⁸². Wystawiała tam „dziecinne organki, pistolety, lalki, pozytywki, też kamienie do budowania dziecięcych budowli”⁸³. W Poznaniu na II Targu w 1922 r. występowała w spisie jako Częstochowska Fabryka Dziecięcych Instrumentów Muzycznych i Zabawek Hamburger i Hocherman⁸⁴. Na PWK w 1928 r. firma wystawiała „urozmaicony dział rozrywek umysłowych i gier dla dzieci, młodzieży i dorosłych: domina, warcaby, łamigłówki itd. Prócz tego tanie i ładne i praktyczne zabawki, jak to pistolety, organki, pozytywki, fuzje i inne”. Podkreślano, że stoisko było licznie odwiedzane⁸⁵. W 1929 r. fabryka wytwarzała gry (warcaby, domino, lotto), organki, cytry, pozytywki, grzechotki oraz lalki. Produkowała „łamigłówki, domino, pistolety, fuzje, pozytywki, warcaby, różne gry dziecięce”. W reklamach podawano, że

specjalnością fabryki są harmonijki, wyrób ich jest niesłychanie trudny i wymaga nie tylko zastosowania precyzyjnych maszyn i przyrządów, ale też doskonałej obsługi. Pomimo tych trudności fabryka osiągnęła w tej dziedzinie poziom bezwzględnie wysoki, tak że pewien procent produkcji wywożony jest nawet za granicę⁸⁶.

⁸⁰ Reklama, Kupiec 28 (1929).

⁸¹ Reklama, Gazeta Handlowa 54 (1929), s. 4.

⁸² <http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-nagrodzonych&gr=III> [dostęp: 22.09.2021].

⁸³ Gazeta Częstochowska 31 (1909), s. 3.

⁸⁴ *II Targ Poznański*, s. 29.

⁸⁵ Hamburger i Hocherman, Fabryka Zabawek z Drzewa i Blachy oraz Mebli Biurowych, Kupiec 22 (1928), s. 651.

⁸⁶ Reklama, Gazeta Handlowa 54 (1929), s. 4.

Zabawki wytwórców z innych grup producenckich

Zasadniczo producenci zabawek wystawiali swoje wyroby w jednym miejscu i grupie producenckiej, ale przedstawiciele innych gałęzi gospodarki, niejako przy okazji, eksponowali zabawki wśród swoich wytworów. Między innymi Fabryka Wyrobów Aluminiowych „Aluminpol” z Kalisza będąca własnością Hermana Wieruszewskiego wystawiała „nakrycia stołowe aluminiowe i zabawki”⁸⁷. W grupie „Polska Sztuka Dekoracyjna” Maria Wertensztejn (Wertenstein) z Warszawy pokazywała zabawki, ozdoby choinkowe i lalki⁸⁸, natomiast firma „Sztuka Ludowa” z Warszawy wystawiała „przedmioty zdobnictwa i zabawki ludowe”⁸⁹. W tej grupie wystawiał również swoje wyroby Edward Manitius, właściciel „Wytwórni Zabawek i Wyrobów Zdobniczych” powstałej w 1926 r.⁹⁰ Wprawdzie podano, że pokazywał „wyroby z drzewa toczone i malowane”, nie pisząc, jakie to były wyroby, ale zważywszy na profil produkcji Manitiusa były to zapewne zabawki⁹¹. Firma „Gentleman” z Łodzi specjalizująca się w wyrobach gumowych przywiozła do Poznania wśród innych wyrobów zabawki i piłki⁹². Wytwórnia zabawek „Raj” z Warszawy wystawiała „zabawki i gry pedagogiczne”⁹³. Z firm produkujących zabawki swoje wyroby prezentowały również warszawskie Zakłady Przemysłu Drzewnego „Gnom” słynące z klocków. Niestety, w tym przypadku również nie podano, co znalazło się na targowej ekspozycji⁹⁴.

Znaczenie PWK dla branży zabawkarskiej

Oceniano, że poznańska wystawa przyniesie korzyści nie tylko firmom zabawkarskim, lecz także kupcom. Na PWK

⁸⁷ *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań*, s. 42 – w grupie Przemysł Metalowy.

⁸⁸ Tamże, s. 261 – Przemysł Galanteryjny.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ L. Wicherkiewicz, J. Wiśniewska, *Rzeczy do zabawy. Edward Manitius i jego wytwórnia*, Warszawa 2021.

⁹¹ Tamże.

⁹² *Powszechna Wystawa Krajowa Poznań*, s. 86 – Przemysł Konfekcyjny.

⁹³ Tamże, s. 225 – Rzemiosło.

⁹⁴ Tamże, s. 260.

na podstawie zgromadzonych wzorów, kupiectwo nasze miało sposobność do dokładnego zapoznania się z wytwórczością rodzimą. I przyznać musimy, że niejedna zasłona nieświadomości okryta tajemnicą odsłonięta została, bowiem przekonaliśmy się o istnieniu licznych placówek w różnych dziedzinach produkcji, których wytwory w znacznej części sprowadzaliśmy zbyt często z zagranicy, choć w niejednych wypadkach nieuzasadnione uprzedzenie do wytworów rodzimej produkcji odgrywało również rolę niepoślednią. Gruntowne zapoznanie i zbadanie wartości jakościowej wyrobów własnych rozwiało uprzedzenie, odezwał się głos sumienia narodowego, przemawiając do rozsądku, że częstokroć obce chwaliliśmy – nie znając swego⁹⁵.

Dotyczyło to różnych gałęzi przemysłu, w tym zabawkarstwa, które wystąpiło na PWK „z imponującym pokazem swych wyrobów i złożyło przed kupiectwem i społeczeństwem całem chlubne świadectwo z wysokiej zdolności wytwórczej i wielkiego zróżnicowania wyrobów pod względem rodzajów i gatunków”. Wystawa pokazała, że

posiadamy w fabrykach naszych olbrzymi wybór lalek, zabawek wypychanych, najróżniejszych zabawek z drewna, celuloidowych, zabawek metalowych i z mechanizmem, cementowych klocków budowlanych i innych zabawek cementowych, piękny wybór gier towarzyskich itd. itd., słowem wszystkiego w brud [!], czego tylko zapragnąć zdoła dusza naszych maluczkich⁹⁶.

Na łamach „Kupca” pisano, że kto „zwiedzi halę 58 i stanie pośród eksponatów zabawkarstwa [...] olśniony jest wprost przeobfitym wyborem eksponatów i wyrobów tej dziedziny i stwierdzi na pierwszy rzut oka z przykrością, że niejedne z tych pięknych rzeczy, będących marzeniem naszych najdroższych dla ich zaspokojenia sprowadzaliśmy zbyt często z zagranicy”⁹⁷. PWK zatem przyczynić się powinna do dalszego rozwoju przemysłu zabawkarskiego, a co za tym idzie – do wyparcia z polskiego rynku „tandetnego towaru obcokrajowego”.

Niestety, wytwórców zabawek nie zadowolili warunki wystawiennicze, jakie im zaoferowano, i w tym upatrywano niewielkie zainteresowanie udziałem w wystawie i to, iż „przemysł zabawkarski nie zajął stanowiska, odpowiadającego jego znaczeniu”⁹⁸. Podkreślano, że „wiele firm, nawet poważnych, świeciło w pawilonie

⁹⁵ *Czas wielki pokrywać zapotrzebowanie w zabawkach*, Kupiec 36 (1929), s. 858.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ *Zabawkarstwo polskie*, Kupiec 28 (1929), s. 656.

⁹⁸ *Należy zorganizować wystawę przemysłu zabawkarskiego w Warszawie*, Gazeta Handlowa 248 (1929), s. 8.

zabawkarskim nieobecnością, te zaś, które wystąpiły, urządziły swe stoiska na ogół mało ciekawie i ... mało estetycznie". Przyczyn tego dopatrywano się w przydzieleniu „przemysłowi zabawkarskiemu pawilonu bardzo brzydkiego, ponurego i ze wszech miar niedogodnego”⁹⁹, co zapewne wynikało ze słabej organizacji branży zabawkarskiej i jej możliwości negocjowania lokalizacji ekspozycji na etapie przygotowywania targów. Nie wystawiały na PWK swoich wyrobów m.in. Wytwórnia Zabawek Błaszanych i Gier Towarzyskich Zygmunta Tietza z Warszawy, Fabryka Zabawek Mechanicznych Gersona Weinreba również z Warszawy czy Wytwórnia Zabawek Artystycznych „Bambino” Kazimierza Suchodolskiego¹⁰⁰.

Proponowano, aby zorganizować „w Warszawie w okresie przedgwiazdkowym wystawę zabawek krajowych, wystawę, która by tym razem objęła całokształt tej gałęzi przemysłu i której urządzenie stałoby na wysokim poziomie estetycznym”. Wystawa ta pokazałaby „piękny rozwój krajowego przemysłu zabawkarskiego”¹⁰¹.

Jak widać PWK, a konkretnie jej część eksponująca zabawki, nie znalazła jednoznacznej oceny. Dostrzegano korzyści z niej płynące, ale krytykowano organizatorów za niezbyt staranne przygotowanie, przydzielenie zabawkarstwu nieodpowiedniego miejsca wystawowego z jednej strony, z drugiej zaś wystawców za nieciekawie urządzone stoiska. Zapewne nie dotyczyło to wszystkich, przywołany wyżej opis stoiska fabryki Adama Szrajera z Kalisza świadczy o tym, że przynajmniej część wystawców się postarała i ich ekspozycja przyciągała zwiedzających.

W „Gazecie Handlowej” przywoływano słowa „wybitnego przemysłowca częstochowskiego”, który powiedział, że „P.W.K. niewątpliwie była ostrogą dla naszego przemysłu, czy dodatnią – czas pokaże”¹⁰². Zauważył on, iż w wystawie wzięło udział stosunkowo niewiele firm, ale celem udziału w PWK przedstawiceli przemysłu zabawkarskiego było „zadokumentowanie wobec swoich i obcych, wobec społeczeństwa i rządu, że jest w Polsce przemysł zabawkarski, o czym nawet miarodajne – zdawałoby się – czynniki nic nie wiedziały”¹⁰³.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Wprawdzie w zamieszczonym na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” z 1932 r. podano, że „Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w r. 1929-ym uwidoczniała wymownie szybki rozwój wytwórni »Bambino« i jej działalność eksportową”, ale niestety w materiałach informacyjnych PWK Kazimierz Suchodolski i jego wytwórnia nie figurują. Por. *Z przemysłu zabawkowego. Produkcja eksportowa fabryki lalek „Bambino”*, Tygodnik Ilustrowany 12 (1932), s. 197.

¹⁰¹ Tamże.

¹⁰² *Z bolączek przem. zabawkarskiego*, Gazeta Handlowa 248 (1929), s. 10.

¹⁰³ Tamże.

Spodziewano się po wystawie, jak wynika z doniesień prasowych i zamieszczonych w nich wypowiedzi przedstawicieli branży zabawkarskiej, wielorakich korzyści. Przede wszystkim pokazania kupcom krajowym i zagranicznym, jaki asortyment zabawek wytwarzają polscy producenci i jakie są ich możliwości w tym zakresie. Dzięki wystawie również sami producenci zabawek uzyskali pewien obraz, może niekompletny, ale pokazujący stan reprezentowanej przez nich gałęzi przemysłu. Trudno ocenić, jak wystawa wpłynęła na rozwój branży zabawkarskiej. Czasy kryzysu, który nastąpił, największe przedsiębiorstwa – takie jak kaliska fabryka Adama Szrajera czy częstochowskie wytwórnie „Seweryn Landau” i „Kosmos” – przetrwały, ale wiele mniejszych firm prezentujących się na PWK upadło, nie radząc sobie w ciężkich czasach.

Nadesłany: 10 III 2022

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 8 VIII 2022

Zaakceptowany: 9 VIII 2022

Prof. dr hab. Dorota Żołądź-Strzelczyk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Studiów Edukacyjnych,
Zakład Historii Wychowania

ul. Szamarzewskiego 89, 60–568 Poznań

e-mail: dorotagata@onet.pl

Résumé

Polish manufacturers' toys at the 1929 National General Exhibition in Poznań (in the light of press reports and information materials)

The Polish National Exhibition (PWK) in Poznań was organized in 1929 on the tenth anniversary of independence with the intention to show the achievements of the Polish state in all areas and industries. It attracted 1,427 exhibitors, including representatives of the toy industry. They exhibited their products on the E premises, Pavilion 58, as part of Group XXVI “The Haberdashery Industry”. The exhibitors included well-known toy companies like Adam Szrajera Doll and Toy Factory from Kalisz, Seweryn Landau Celluloid Factory from Częstochowa, and Pinczewski Industrial Toy Factory from Opatówek. The Poznań toy manufacturers were represented by “Precyzja” Toy Factory owned by Bolesław Stan. The assessment of the importance of the PWK for the toy industry varied. The benefits of

the exhibition were recognised, but the organisers were criticised for lack of care in preparing and allocating the exhibition space to the toy industry. However, it was stressed that the PWK showed the achievements of the Polish toy industry and the possibilities of this branch of Polish industry.

Bibliografia/Bibliography

Źródła

Źródła archiwalne

- [Fabryka wyrobów metalowych i celulooidowych Dawid Szajkowicz Częstochowa],
AP w Kielcach, zespół: UW Kielecki I, sygn. 12248
Podanie o pozwolenie na uruchomienie fabryki, AP w Częstochowie, zespół: Fabryka Wyrobów Celulooidowych i Metalowych „Kosmos” w Częstochowie, 8/1060/0/-/0, sygn. 1

Czasopiśmiennictwo

- „Czaty” 1936, nr 24
„Dziennik Wileński” 1924, nr 272
„Echo Powszechnej Wystawy Krajowej”, 1929, nr 11
„Gazeta Częstochowska” 1909, nr 31
„Gazeta Handlowa” 1929, nr 17
„Gazeta Handlowa” 1929, nr 54
„Gazeta Handlowa” 1929, nr 248
„Gazeta Kaliska”, 29 IX 1929
„Głos Lubelski” 1924, nr 325
„Kupiec” 1928 nr 22
„Kupiec” 1929, nr 28
„Kupiec” 1929, nr 42
„Kupiec” 1929, nr 47
„Kupiec” 1929, nr 50
„Polska Zachodnia” 1928, nr 327
„Tygodnik Ilustrowany” 1902, nr 39
„Tygodnik Ilustrowany” 1932, nr 12

Wybrane artykuły

- Adam Szrajer, fabryka lalek, i zabawek wypychanych*, Kalisz, „Kupiec” 21 (1929)
- Czas wielki pokrywać zapotrzebowanie w zabawkach*, „Kupiec” 36 (1929)
- Fabryka Lalek „A. Pinczewski” i Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe „F. i M. Pinczewscy” w Opatówku, pow. kaliski*, „Gazeta Handlowa” 1929, nr 248
- Fabryka zabawek, artykułów sportowych oraz mebli ogrodowych i szkolnych przy wzięciu kaliskim*, Gazeta Handlowa 248 (1929)
- Górnośląska Fabryka Zabawek i Galanterji Drzewnej w Królewskiej Hucie*, Kupiec 46 (1929)
- Kaliska Wytwórnia Zabawek „Kawyza”*, „Kupiec” 49 (1929)
- Należy zorganizować wystawę przemysłu zabawkarskiego w Warszawie*, „Gazeta Handlowa” 248 (1929)
- Pinczewski M., Coraz więcej fabryk – coraz lepsze wyroby*, „Gazeta Handlowa” 248 (1929)
- Przemysł zabawkarski na P.W.K.*, „Kupiec” 19 (1929)
- Skrzynki budowlane „Cementol”*, „Kupiec” 48 (1929)
- Sto lat Fabryki Kindermana*, „Branża Dziecięca. Czasopismo Handlowców” 3 (2011)
- Z bolączek przem. zabawkarskiego*, „Gazeta Handlowa” 248 (1929)
- Z przemysłu zabawkarskiego w Polsce*, Kupiec 46 (1929)
- Zabawkarskie Zakłady Przemysłowe Opatówek – F. i M. Pinczewscy nagrodzone Złotym Medalem w P.W.K. w Poznaniu*, „Kupiec” 46 (1929)
- Zabawkarstwo polskie*, „Kupiec” 28 (1929)
- Zabawkarstwo Polskie „Cementol” w Krzeszowicach koło Krakowa*, „Kupiec” 38 (1929)
- Zabawki z drzewa*, „Kupiec” 48 (1929)

Inne

- II Targ Poznański: wystawa wzorów przemysłu i hurtu polskiego 19/III–27/III 1922: urzędowy spis wystawców Targu Poznańskiego*, Warszawa 1922
- Dlaczego i jak należy zwiedzić Powszechną Wystawę Krajową w Poznaniu*, Poznań 1929
- Powszechna Wystawa Krajowa Poznań. Katalog Główny, obejmuje przemysł, samorządy, wychowanie fizyczne i instytucje kulturalno-oświatowe*, Poznań 1929
- Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929, dzieło zbiorowe pod kierunkiem S. Wachowiaka*, Poznań 1930, t. 1–5

Wiadomości Urzędu Patentowego

- WUP 8 (1927)
WUP 4 (1928)
WUP 11 (1929)
WUP 3 (1930)

Opracowania

- Bedyński K., *Historia więzienia w Kaliszu (1846–2015)*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2017, nr 94, s.189–215
- Bielawska-Palczyńska J., Hałas-Rakowska H., *Powszechna Wystawa Krajowa 1929. Architektura i urbanistyka*, Poznań 2019
- Blin-Olbert D., Marciniak M.J., *Tradycyjne ośrodki zabawkarskie w południowo-wschodniej Polsce*, cz. 1, Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku 35 (2001)
- Bugajski Z., *Penitencjaryzm polski na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1929, nr 8, s. 4–7
- Dohnalowa T., *Wystawy gospodarcze w Poznaniu w XIX i na początku XX wieku*, „Kronika Miasta Poznania” 1996, nr 2, s. 62–77
- Heruday-Kielczewska M., *Powszechna Wystawa Krajowa w 1929 r. w źródłach historycznych*, Poznań 2021
- Korduba P., *Sołacz. Domy i ludzie*, Poznań 2012
- Matusik P., *Od „Wystawy wzorów” do MTP. Targi Poznańskie w II Rzeczypospolitej*, „Kronika Miasta Poznania” 1996, nr 2, s. 78–95
- Wicherkiewicz L., Wiśniewska J., *Rzeczy do zabawy. Edward Manitiusz i jego wytwórnia*, Warszawa 2021
- Wojewoda A., *Piłka czy gramofon? – zabawka edukacyjna na wystawie gier i zabawek na Dynasach w Warszawie w 1902 roku w świetle ówczesnej prasy*, *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce* 13 (2018), nr 3, s. 41–49
- Żołądź-Strzelczyk D., Gomułka I., Kabacińska-Łuczak K., Nawrot-Borowska M., *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich do początku XX wieku*, Wrocław 2016

Netografia

<http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-nagrodzonych&gr=III> [dostęp: 22.09.2021]

<http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-wystawcow&gr=7b> [dostęp: 30.10.2021]

<http://www.wystawa1909.pl/index.php?menu=spis-wystawcow&wiecej=wiecej&lp=367&gr=7b> [dostęp: 20.12.2021]